

XX əsrin 20-ci illərində türkoloji düşüncədə dil və yazı məsələləri diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biri idi. İstənilən sahənin, o cümlədən, türkologiyanın inkişafı təkcə inkişaf kimi başa düşülməməlidir, həm də həmin sahə ilə məşğul olanlara, hətta maraqlananlara xidmət etmək deməkdir. Bu mənada əgər türkoloji düşüncə türkoloji dünyagörüşün formalaşmasına xidmət göstərə bilmirsə, türkoloji bilgiləri artırma bilmirsə, türkologiya ilə maraqlanan hər kəsə istiqamət verə bilmirsə, onda həmin türkoloji düşüncənin özü hələ də zamandan, dövrədən, elmdən və tarixi reallıqlardan geri qalmaqdan başqa bir şey deyildir.

XX əsrin 20-ci illərində türkologiya sahəsində görülmək işlərin əsas istiqamətləri içərisində türk dillərinin, onların yazısının dünəni və sabahı barədə türkoloji düşüncə sahiblərinin maraqlı fikirləri, türkologiyanın inkişafına xidmət edəcək mövqeləri olmuşdur. Tarix boyu mövcud olan belə bir həqiqəti etiraf etmək lazımdır ki, elmin müəyyən təbəqəyə, müəyyən qrupa xidməti həmin elmin geniş yayılma imkanlarını əlindən alır, həmin elmi həminin malına çevirə bilmir, həmin elmlə bağlı bilgiləri

ri bu cür təhlil edənlər içərisində Səməd Ağamalıoğlunun fikirləri də diqqəti cəlb etməyə bilmir. Onun fikrincə, telefon, teleqraf, radio, maşın və s. sahələrə aid dildə söz tapılmırsa, bu, o deməkdir ki, dilin imkanları qeyd olunan sahələri ifadə etməyə kifayət etmir. Onda başqa dillərdən söz götürmək labüddür. (bax: Səməd Ağamalıoğlu. "Elmdən və tarixdən". Bakı, 1927, s.5) Səməd Ağamalıoğlu bu labüdlük barədə yazırdı: "Biz özge sözünü götürməyin ziddində deyilik. Amma o sözlərin qanunsuz, qaydasız götürməyin ziddindəyik. Azərbaycanda bu iş haman qaydasız olubdur".

Səməd Ağamalıoğlu türkoloji düşüncəni, konkret olaraq dillə bağlı düşüncəni inkişaf etdirmək üçün türklərin tarixinə, keçib gəldikləri yola diqqət yetirir, bununla da bəzi incə məqamlara aydınlıq gətirirdi. Məsələn, ərəb xilafəti dövründə ərəblərin elminin, fəlsəfəsinin, ədəbiyyatının, dilinin güclü olduğunu, türklərin bu mədəniyyətdən istifadə etdiklərini, türklərin islam dinini qəbul etdikdən sonra ərəb yazısını da götürdüklerini nəzərə alırdı. Ancaq bu labüd olan məsələlərlə yanaşı, türklərin çox sözləri ərəbdən götürərək ərəb dilinin qay-

(təbii ki, ərəb dilində) mində biri oradakı yazıların və sözlərin mənasını bilir. Yerdə qalanlar isə bunu bilmir. Hətta molla Qurani düz oxumağa çalışır, ancaq oxuduqlarının mənasını bilmir. Halbuki Qurana qulaq asanlar onun mənasını öyrənmək istəyirlər.

Bununla Səməd Ağamalıoğlu mənası bilinməyən hər hansı bir şeyin öyrənilməsinə yox, mənası aydın olan hər hansı bir şeyin öyrənilməsinə lüzumlu sayır. Bununla da türkoloji düşüncəyə ərəb dilinin kortəbii şəkildə nüfuz etdiyini və nəticədə türk dillərinin qayda-qanunlarına təsir göstərdiyini diqqətə çatdırırdı. Həm də türkoloji düşüncənin türk dillərinin özündən başladığını düzgün bir mövqe kimi qəbul edirdi. Əks təqdirdə başqa dillərin - ərəb, fars dillərinin qayda - qanunlarını türk dillərinə gətirməyi türk dillərini öldürən hərəkətlər sayırdı. O, elmin, texnikanın inkişafı ilə bağlı türk dillərinə daxil olan sözlərin götürülməsini və işlədilməsini düzgün qəbul edirdi. Ancaq həmin sözlərin türk dillərinin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmasını da türk dillərinin inkişafını gücləndirən şərtlərdən biri kimi qiymətləndirirdi. Ərəb, fars, rus dillərindən götürülən ön, son şəkilçi-

Səməd Ağamalıoğlu hər dilin, o cümlədən Azərbaycan dilinin ruhunun, təbiətinin qorunub saxlanılmasını gərəklı bir iş kimi türkoloji düşüncəyə, məfkurəyə çevirməyi unutmurdu.

XX əsrin 20-ci illərində yazı məsələsi də türkoloji düşüncənin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu mənada Səməd Ağamalıoğlu yazının növlərinə və tarixinə aydın bir izah gətirirdi. Yazının ilk növü olan şəkli yazının get-gedə gəlib heroqlif yazısına keçdiyini söyləyirdi. Onu da qeyd edirdi ki, latın və ərəb yazılarının kökü Misir yazılarından (heroqliflərdən) əmələ gəlmişdir. Onun fikrincə, heroqlif yazısını Misir kahinləri yaradıb: hijeros "molla", glif "yazmaq, cızmaq". Beləliklə, Səməd Ağamalıoğluna görə, heroqlif yazısının mənası "bizim dildə "molla yazısı" deməkdir".

Səməd Ağamalıoğlu Misir heroqliflərinin (yazısının) ərəb, latın, yunan yazılarının əsasında dayandığını, yəni ərəb, latın, yunan yazılarının kökünün Misir heroqlifləri (yazısı) olduğunu deməklə kifayətlənmir, həm də ərəb və yunan yazılarının iki böyük fərqlərini göstərirdi:

Birincisi, bütün semit tayfalarının (ərəb, yəhudi və digərləri) yazısında sait səslərin olmaması, sözün samitlərlə yazılması. Məsələn, Məhəmməd sözü Mhmd, Səməd sözü Smd kimi yazılır.

İkincisi, ərəblər sağdan sola doğru yazır. Yunanlar da əvvəllər sağdan sola doğru yazmış, sonralar soldan sağa doğru yazmaq qaydasını götürmüşlər.

Səməd Ağamalıoğlunun yazının tarixboyu təkmilləşdiyini, sadələşdiyini, insanların xidmətində dayandığını izah etməsi də maraqlıdır. O, yapon heroqliflərinin çətinliyini, bir çox sözlərin yazılışının iki-üç mənə verdiyini izah etməklə heroqliflərin də insanların tələbatını ödəmədiyi üçün fonoqrafik yazıya keçdiklərini əsaslandırmağa nail olmuşdur.

Səməd Ağamalıoğlu türklərin islam dinini qəbul etdikdən sonra yazılarını da ərəb yazısına uyğunlaşdırmaqlarını tarixi gerilik kimi göstərir. Yeni əlifbanı isə texnikası yüksək olan, ərəb əlifbasından üstün olan əlifba kimi qəbul edir.

Səməd Ağamalıoğlu milli yazı məsələsinə də öz etirazını bildirir. O, yazı, əlifba məsələsinə teleqraf, telefon, dəmiryolu, avtomobil kimi milli hesab etmir. Ərəb əlifbasını və ərəb yazısını milli hesab edənlərə də etiraz edir. Yeni əlifbanı yeni üsul, köhnə əlifbanı (ərəb əlifbasını) köhnə üsul hesab edir. Yeni əlifbanın binasını türklər içərisində ilk dəfə Azərbaycanın qoyduğunu və Azərbaycanda bu sahədə türk xalqları içərisində irəlilədi olduğunu nümunə gətirir. Səməd Ağamalıoğlu yazırdı: "...Kazanda, Özbəkistanda, Türkmənistanda, Kırmda yeni əlifba düşmənləri deyirlər ki, əgər Kazan, Kırım, Türkmənistan və başqaları yeni əlifbanı götürsələr, qeyri türklərdən ayrılacaqlar. Biz soruşuruq, bu nə deməkdir?"

Səməd Ağamalıoğlu yeni əlifba ilə köhnə əlifba arasında mübarizədə yeniliyin qalib gələcəyinə inanmağa yanaşırdı. O yazırdı: "...iş köhnəlik ilə təzəlik üstündədir. Köhnəlik ilə ərəb əlifbası bağlıdır, necə ki, yuxarıda dedik və ərəb əlifbası köhnəliyə qulluq edir, təzəlik yeni əlifbaya bağlıdır və təzəliyə yeni əlifba qulluq edə bilər".

Səməd Ağamalıoğlu yeni əlifbanın əleyhinə gedənlər içərisində müsavətçilərin və bəzi ingilis qəzetlərinin olduğunu da nəzərdən qaçırmır və onlara cavab verirdi. Qeyd edirdi ki, müsavətçilərin yeni əlifbanın əleyhinə olmaları onların və partiya-larının əlində bir alətdir, vasitədir. Bəzi ingilis qəzetlərinin yazdıqlarına gəlincə, onlar nə vaxtdan türklərin qeydinə qalıblar? Və o öz qəzetlərində yazırlar ki, türklər yeni əlifbanı götürərsə, islamçılıqdan ayrılacaqlar. Bu baxımdan Səməd Ağamalıoğlu müsavətçilərlə bəzi ingilis qəzetlərinin mövqeyinin üst-üstə düşməsinə mədəni inqilabın əleyhinə olan bir iş kimi yanaşırdı.

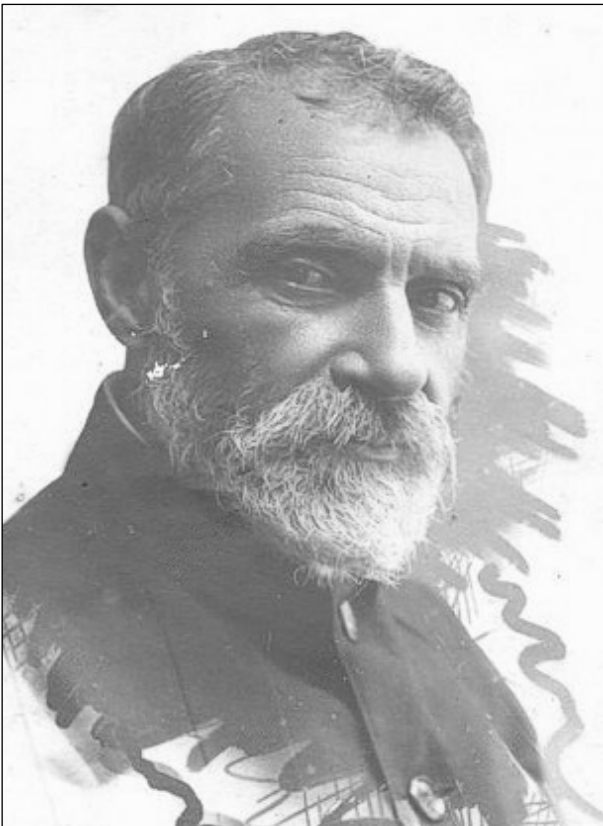
■ Buludxan Xəlilov

7 may 2016

WWW.KASPI.AZ

Türkologiyanın dünənindən: dil və yazı məsələləri

məhdud çərçivədə saxlayır. Məhz bu cür məhdud çərçivədən çıxmağın yollarından biri nəinki qruplar, təbəqələr arasında, həm də kütlə arasında elmi düşüncəni yaymaq, təbliğ etdirmək və inkişaf etdirməkdir. Məhz türkoloji düşüncə də bu cür yayılmaqla geniş mənada türkologiyanın inkişafına xidmət edibdir. XX əsrin 20-ci illəri mürəkkəb bir tarixi dövr olmaqla türkoloji düşüncənin boy atmasında xüsusilə fərqlənmişdir. Təkcə Birinci Türkoloji Qurultay türkoloji düşüncənin inkişafında müqayisə olunmayacaq dərəcədə böyük rol oynamış bir mərhələdir. Məhz Birinci Türkoloji Qurultayda türkoloji düşüncəni inkişaf etdirən müxtəlif sahələr içərisində dilin və yazının inkişafına böyük önəm verilmişdir. Bu, belə də olmalıydı. Ona görə ki, dili inkişaf etməyən xalqın, millətin özü də inkişaf edə bilməz. Dil o zaman inkişaf edir ki, həmin dildə danışan insanlar bir-biri ilə olan əlaqələrini genişləndirsinlər, öz həyatlarının, məişətlərinin inkişafı naminə başqa xalqlarla, millətlərlə ayaqlaşa bilsinlər. Ən əsası və ən başlıcası isə işlətdikləri, danışdıqları dildə yazmağı bacarsınlar. Yazısı olmayan dillər kəsib, kəsad dillərdir. Yazı dilin imkanlarını genişləndirir, onun mədəni səviyyəsini yüksəldir, məlumatları, informasiyaları başqalarına yaya bilir. Hər hansı bir dil zəif dil hesab olunursa, həmin zəiflik güclü dillərlə müqayisədə mövcud olur. Güclü dillər isə həm də ona görə güclüdür ki, həmin dillərdə həyatın müxtəlif sahələrinə aid üstünlüklər vardır. Həyatın müxtəlif sahələrinə aid olan üstünlüklər, yeni mədəniyyətə, iqtisadiyata, texnikaya, elmə və s. aid olan üstünlüklər istər-istəməz dildə özünü göstərir. Axı insanlar əski mədəniyyətin, iqtisadiyyatın, elmin, texnikanın imkanları səviyyəsində qalmırlar. Bunlar dəyişdiyindən insanlar da dəyişir, inkişaf edirlər. Təbii ki, dil də dəyişir, inkişaf edir. Hansı dil bu imkanlardan məhrum olursa, o dil yerində sayır, onun gücü, qüvvəti, potensialı əski imkanlardan o yana gedə bilmir. Məhz dillə bağlı məsələlə-

dasında işlətmələrini, kortəbii olaraq ərəb kəlmələrini ərəb dilindəki kimi səsləndirmələrini düzgün hesab etmirdi. O yazırdı: "Hər dilin özünün forması, qaydası və qanunu var. Hər dil bir tərəfdən sözlərdən ibarətdir: adam, qul, su, dağ, yay, payız... O biri tərəfdən bu sözlər ilə hər bir fikri düzmək mümkündür və bir də sözlərin mənasını dəyişmək mümkün olar. Əgər mən desəm: "Bu gün bazardan on alma alıb, gətirdim evimə" bunu türkce bilən başa düşəcək. "Məni bu gündə bazardan on almalarından aldım gətirdim evdə". Bu cümləni, kim olsa da, başa düşə bilməz. Amma yenə sözlərdir. İş buradadır ki, bu sözlərin düzülməsi türk dilinin qanunu ilə deyil. Bunun yanlışlığı bundadır ki, sözlərin mənasına dəyişiklik verən formalar pozulmuşdur".

Səməd Ağamalıoğlu türk dillərindəki sözlərin hər birinin mənasını başa düşməyi vacib sayırdı. Mənası başa düşülməyən sözləri bilməyin o qədər də vacib olmadığını deyirdi. Və maraqlı müqayisələr gətirirdi. Məsələn, Qurani oxuyan türklərin

lərin türk dillərindəki söz cövhərinə (damarına) pis təsir etdiyini nəzərdən qaçırmırdı.

Azərbaycanda dil məsələsi XIX əsrin II yarısından sonra həmişə müzakirə mövzularından olubdur. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq 20-ci illər də daxil olmaqla dil məsələsi əsas məsələlərdən biri kimi düşüncə sahiblərinin, o cümlədən, türkoloji düşüncə sahiblərinin hədəfində olubdur. Bu mənada, Səməd Ağamalıoğlu İsmayıl Hikmətin 1925-ci ildə çap olunmuş "Türk ədəbiyyatı tarixində" kitabındakı qarışıq cümlələrə münasibət bildirir, faydasız sözlərlə dolu olan belə cümlələri tənqid edirdi. Bununla dildə bir inqilab etməyi, dildə əsaslı islahat aparmağı məqsədəuyğun sayırdı. Məsələn, İsmayıl Hikmətin kitabından belə bir cümləni nümunə gətirirdi: "18-ci əsrin şüarı ümumi vəziyyətdəki zəif və həzin idi".

Burada "ümumi vəziyyətdəki zəif və həzin idi" lüzumsuz sözlər, onların düzülməsi kimi izah olunurdu.

Səməd Ağamalıoğlu dilin köhnəlikdən qurtarmamasını da tənqid edirdi. Xüsusilə, şairlər, yazıçılar köhnəlikdən yaxa qurtara bilmir, ərəb və fars sözlərini işlədirlər. Bununla da Səməd Ağamalıoğlu dilin özünün türkləşməsinə, milliləşməsinə vacib sayırdı.

Səməd Ağamalıoğlu yazırdı: "...elmdə, fəlsəfədə özge sözləri işlətmək olsa da, şeirdə olmaz. Çünki şeirin təbiəti musiqidir və şəkildir. Hər dilin özünün musiqisi var. Ərəb dilinin musiqisini rus dilinə vermək olmaz, rusunkunu da ərəbə vermək olmaz. Həmçinin də türk dili. Bizim şairlər deyirlər ki, özge dildən qatmasaq, şeir çıxmır. Biz elə bilirik ki, yazan özü şair deyil. Şairlik gücü, hissi onda yoxdur və şeiri ağıl gücünə yaraşdırır. Amma düüstü mədəni millətlərin tarixində görünübür ki, dili gözəlləşdirənlər şairlər olub. Bizim şairlər də şairlik ruhunu tapa bilsinlər gerek".